

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ РЕФЛЕКСИИ ВЪРХУ ФЕНОМЕНА "ЦЕННОСТИ"

Красимира ЙОНКОВА

*Онова, което мислим, и в още по-голяма степен
онова, което пишем, е отговорът на най-интимната
ни същност на действителността около нас,
на всичко, представляващо за нас животът
на това място и в този час*

Хосе Ортега и Гасет

Функционалност на понятието "ценности" в човешкото конструиране на реалността. Психологическият анализ не се занимава с неизменната и абсолютната стойност на ценностите. Доколкото тя съществува – е предмет на анализ на философията, етиката, теологията. Променливостта е съществен белег на всички общества и култури – в сферата на ценностите (личностни и социални) тя е много характерно явление. Това естествено означава, че по отношение на критериите за различаване на "ценно" от "неценно", хората мислят различно. Затова определението "вечни", "висши" или "последни" във връзка с ценностите, изисква предпазлива употреба.

Всъщност, понятието "ценности" има твърде вариативна и комплексна употреба. Нейната разностранност и полифункционалност отразява, може би, широкият обсег задачи, "решавани" от ценностите в човешката комуникативна практика. Отразява вероятно и факта, че спецификата на съответното схващане за смисъла и значението на ценностите в голяма степен зависи от ценностите, на които е носител самият субект. Например при споменаването на собствените (личностните) ценности в един ангажиран или неангажиран всекидневен разговор, е твърде възможно да се има предвид нещо, или всичко от следното:

- фундаменталното "добро", последователно преследвано от дадена личност продължителен период от живота ѝ;

- качеството (или действието), от което личността се ръководи, или просто има аспирациите за това, че то дава смисъл, благоденствие, значение, пълноценен характер на живота ѝ;

- качеството (или практиката), която е елемент на личностната идентичност като себепознаваща, самооценяваща и себесъздаваща се екзистенция;

- фундаменталният критерий за личността да избере “по-добрата” сред възможните причини за действие;

- фундаменталният стандарт, според който тя съотнася поведението си към това на другите;

- предметът (или обектът) на ценностите, реализиращ подходящо взаимоотношение (даже частично съвпадение) между двете величини: “живот, който си струва” за моята “личностна идентичност”; (Предметите (обектите) на ценностите могат да включват творби на изкуството, научни теории, технологични изобретения, сакрални вещи, култури, традиции, институции, други хора, както и собствената същност. От своя страна подходящите взаимоотношения с тях, в зависимост от конкретността им, могат да съдържат: производство и възпроизводство, респект, възпитание, поддържане, запазване, почитане (обожаване), любов, публично признаване и декларирано притежаване).

Направеното списъчно изброяване само щрихира вариативността в употребата на понятието “ценности”. Неговите точки, със сигурност, остават отворени за разнообразни интерпретации. Втората например – разбирането на ценноста като качество, осмислящо живота – позволява поне три такива:

А. Качеството към което личността се придържа като “остойностяване” на собствения си живот.

Б. Качеството към което личността се придържа като осмисляне на всеки човешки живот.

В. Качеството, което действително осмисля всеки човешки живот.

Така интерпретацията **А** представя субективната позиция към субективния феномен; интерпретацията **Б** – субективната позиция към обективния феномен; интерпретацията **В** – обективната претенция, предявена към обективния феномен. При това тук, и в трите типа интерпретации, липсва придържането към някаква философска, психологическа, или каквато и да

е друга теория за ценностите; взема се под внимание само тривиалната употреба на понятието.

По-сериозното полемизиране върху ценностите обаче – често е “разгорещена” тема. Тя провокира разногласия, задаващи вероятността на превръщането им в източник на перманентни, дори неизбежни конфликти. Част от надеждите за преодоляването им (както изглежда), са свързани с лансирането на тезата за “релативизиране” (съотнасяне) на ценностите към личността – главно чрез акценти върху положението, че са възможни само интерпретациите от типа А. Те действително инициират разбирането, че онова, което обичайно се фиксира като “разногласие”, може да се схваща просто като “различие”. Тъкмо признаването на “факта” на това различие обосновава очакванията за реализиране на възможността да се установи някаква универсална, всеобща толерантност в сферата на ценностите.

Реалността обаче говори друго: по правило, “фактите”, обстоятелствата, не пораждат, не дават, не завещават ценностите. Значи, това очакване се оказва с рисковано, или поне твърде несигурно логическо основание. Между впрочем, има психологическо основание за консенсус около тезата, че съществува разлика между това “нещо да бъде породено от фактите и обстоятелствата” (както в случая) и битуването на ценностите изобщо в човешките представи. Но в потока на ежедневието обстоятелствата и ценностите често пъти не могат, или просто не се разграничават.

Възниква въпросът: щом ценностите трябва да се съотнасят с личността, може ли да се избегне умозаклучението, че обстоятелствата също се съотнасят към нея? Тоест, какви са възможните следствия на утвърждаването, че ценностите винаги се съотнасят с личността?

В САЩ например – с широко прокламираното право на индивидуалността – дискусиата по темата показва тенденцията да причинява висока степен на дискомфорт (*Taylor, 1992*). Защото ценностите преди всичко са дълбоко лични, даже частни; те са елемент на самоопределеността, на Аз-концепцията, и като такива – не са отговорни за това дали ги има в нечия друга концепция. В този контекст, ценностите на даден индивид няма нужда да се съотнасят със стандартите на другите. Той може да си изяснява ценностите им, но неговите не се нуждаят от защита – в случай, че се окажат различни от техните, или дори от еталоните на културата му. Тоест, ценностите на някого са си негови собствени. Дори е леко неприлично да се говори за нечии ценности, или пък се мисли, че те съществуват просто затова,

за да се поддържат без оправдание – даже с изискването за публично уважение и почитане (*Цит. съч.*). Следователно дали индивидът се придържа към ценностните стандарти на другите, или ги потвърждава публично – по същество се оказва рефлексия върху чужди личностни ценности. И по единия, и по другия начин критичното обсъждане на “другите” от гледна точка на собствените ценности или на изборите, произтичащи от тях – изглежда вид “насилие” срещу техните персони.

Психологически е правдоподобно индивиди, за които скритостта и субектността са дефинитивни характеристики на ценностите, да предпочитат “езика на правата” пред “езика на ценностите”. Те ще отстояват правото си на избор “по желание”, подчинявайки се само на ограничението “избраното” да не е във вреда на другите. Но е безсмислено да се претендира за “право” на някого и да не се признава, че то е дължимо на всички. По този начин в темата за “правата” универсалността и всеобщността се оказват иманентно вградени: всеки има задължението за ненамеса в света на нечии чужди ценности. И тази универсалност не зависи от съгласието или приемането им.

И още, темата за “правата” намеква, че все пак съществува някаква надиндивидуална, извънсубективна граница на приемливост на ценностите. Не е справедливо (или нямаш право) например, да цениш увреждането на другите. Следователно, личностните ценности гравитират малко по-встрани от сферата на чистата субективност; за тях е обичайна проява в контекст, където е налице някакво “взаимодействие”. Освен това, задължението за спазване на “правата” само по себе си е ценност, и то свързана с онези социални ценности от порядъка на толерантността. Така, считайки ценностната концепция за лична и субективна, е лесно да се обясни защо много хора изповядват (поне на думи, ако не винаги на дела) споменатия порядък. По същият начин обаче е лесно да се обясни и защо много други го отхвърлят, възприемайки го като несъвместим с дълбоко изповядваните им собствени ценности. Оказва се, че докато темата за “правата” е актуална, тя ще бъде нито заменима, нито независима от темата за “ценностите”.

Подобен тип рефлексии следва да внушат, че разбирането за ценностите като лични и субективни – в случая на прилагането му към всички ценности – в определена степен е несъстоятелно, най-малкото, е некоректно. “Разбирането” трябва да показва на даден индивид какви са ценностите на другите; та нали самият той очаква те “да си дават сметка” за неговите

собствени, или поне за някои от тях. И дали той може или не може да изразява типа самоопределеност, за който има аспирации – зависи, даже логически, от съответните личности и социални ценности, изповядвани от другите.

Както вече беше заявено – повечето действия са в сферата на взаимодвиженията. Не може например да се обучава, ако липсват обучаеми. По разнообразни начини реакциите на даден индивид предполагат определено наличие на социални условия и обстоятелства, при които другите да са в състояние да действат в някаква степен на съответствие с неговите ценности. В този смисъл изразяването на “нечий” ценности предполага, че респективно другите също изразяват “своите” (често пъти различни) от неговите ценности. Така става твърде трудно да се определи, или по-точно, да се извлече желателността и легитимността на изповядваните ценности изобщо. Следователно правдоподобно е да съществува тип разбиране, че има ценности (поне няколко), всеобщо възприемани като такива от човешките същества. При това фактът на споделянето с другите не може да бъде от психологическо значение за поддържането на личностната индиферентност. Напротив, тъкмо поради него може да се разчита на останалите и да се очаква от тях поведение – ако не на съотнесеност с нечий субективни ценности, то поне на ненамеса в тях. Може би точно този факт е предпоставката, необходимото условие за наличие на възможността да се изразяват пълноценно и безконфликтно собствените ценности.

Така в подобен ред мисли започват да се трупат основания в защита на тезата, че публичното и (до известна степен) приетото с консенсус дискутиране по темата за ценностите не може повече (ако предложението се схваща за коректно) да бъде избягвано. “Образно може да се каже, че присъствието на последните като предмет на научен анализ, поради изключително дискуссионния им и динамичен характер, се изразява по-скоро в рамките на едно “агресивно” отсъствие... и е крайно неестествено един така съществен проблем да битува понастоящем почти като *terra incognita*” (Йонкова, 1997, с. 94). И още: “Неподозирацият смисъла и значението на подобни проучвания стои твърде далеч от възможността да предположи всичко онова, което днес се осъществява в дълбоките недра на съвременната действителност, и още по-малко – да прозре утрешния ден...” (Ортега-и-Гасет, 1993, с. 409).

При всички случаи “за добро” има вече индикации за нарастваща концентрираност на човешкото внимание върху темата за ценностите. Но

както в “езика” на всекидневието, така и в този на специализираните среди, настояването за “субективност на ценностите” обезкуражава менталния капацитет в опита му за разпознаване на рационалността, задължена на тази тема. Същност настояването за “субективност” клони към установяване на решението, че няма по-добър механизъм от този – “тя” да се предостави на социализиращите процеси: те да формират индивиди и групи със съвместими по възможност ценности, както и да развиват източниците за преодоляване на неизбежните ценностни конфликти. Това обаче означава и нещо друго – ако се приеме, че ценностите са изцяло лични и субективни, то няма да има стабилни аргументи в полза на универсалното предимство на толерантността пред авторитарното налагане на ценностите, изповядвани от отделни индивиди или групи. Така че, и въпреки “обезсърчението” във връзка с толерантността – може ли да има поне “пътеки” към нея?

Личностни ценности. В реалния живот убежденията, вярванията, стремежите и желанията конституират една значима част от обясненията на човешките постъпки. Индивидът се надява, че определено желание ще има резултат, затова предприема съответно действие, вярвайки, че то ще допринесе за постигането му. По този начин желанията се оказват сред причините за поведението, и като такива – вече се превръщат в обекти както на индивидуалнопсихологическо, така и на социално-психологическо обсъждане. Но покрай това, те се превръщат и в обекти на оценяване: от индивидите, които ги притежават и от другите, предопределящи възможността за реализацията им – в съответствие с тяхната значимост за дадена индивидуална екзистенция изобщо. В частност, психологическият процес на разгръщане на желанията може да се представи като “имане” на цели, субективни намерения и стремежи, даже идеали. В този смисъл, притежаването на такива, които играят причиняваща роля в нечие поведение, намират се сред позитивно оценените, и не са във вреда на другите, означава, че те съответстват на включените в тях ценности.

Обстоятелството, че желанията подлежат на “оценяване”, не намеква за някаква хладина и безпристрастност в разгръщането на психологическия процес. Напротив, когато дадена ценност е “вкоренена” в съответно желание, би следвало да се очаква наличие на страст – понеже ценностите са един от малобройните изрази на дълбинната индивидуална същност. Така например, любовта може да насочва взаимодействията към онези, с които

се споделят най-стойностните моменти от живота; възмущението и негодуванието – отзивите към несправедливостта; благодарността – получаването на услуги; емпатията – загрижеността към нечийи страдания; гневът – резкият отговор срещу заплахата от насилие; раздражението – осъществяването на някакво институционално наложено задължение и т. н. Строгий процес на оценяването не би трябвало да потиска дълбоките желания (преживявания от порядъка на страстите) като ги редуцира до обяснителни пресмятания. Още повече, че тук става дума за желания, съотнесени с ценностите. И е твърде възможно оценяването да се реализира така, че мярката за спонтанност на процеса, сама по себе си да е ценност.

Така или иначе, обяснението на поведението в термините на “мрежата” от желания на даден субект, винаги предполага по-широк контекст. Контекст, в който единичното действие чрез въпрос се “отнася” към другите действия (включително актовете по оценяването), намиращи се евентуално в контакт с фундаменталните цели и стремежи на индивида, тоест с неговите ценности. Подобно обяснение оправдава и заключението, че причиняващата роля на ценностите в човешките действия – по правило преднамерени – е очевидна. С други думи, личностните ценности играят казуална роля в индивидуалното поведение.

За тях следва да се мисли като за психологическо единство, диалектично “снемане” на резултатите от извършващите се процеси на рефлексирание, деклариране, манифестиране и оценяване. (В този аспект авторските разсъждения са задължени на идеите, получени от произведенията на *Nerlich, 1989; Taylor, 1981, pp. 191–210*). В най-обща схема, сакралният свят на индивида на личностно равнище се твори от йерархията на желанията му. В този смисъл, те биват първостепенни и второстепенни. Вече бе обоснована тезата, че реалното битуване на ценностите в ролята им на детерминанти на поведенческите реакции, практически следва да се търси в сферата на субективните желания. Така ценностите олицетворяват насочеността на личността към живот, “белязан” от осъществяването на първостепенните желания; в контекста тук – преживявана като реализирана и изпълнена със стойност собствена екзистенция.

Наличието на определени ценности презентира една от фундаменталните личностни цели, за която се действа като нещо различно от чистата емоционалност. Подтикван от нея, индивидът участва в дадено производство или влиза в определен тип взаимоотношения със съответните обекти на ценностите си, превръщайки ги в частичен

конструкт на неговата идентичност. Може да се предположи, че критериалната функция на ценностите за избора и стандарта на поведението произтича от това същностно значение. Тъй като желанията са лични, като компонент на ценностите задават “личностният” им характер – обвързаността с най-фундаменталните цели и чувства. Следователно, изповядването на ценности включва в компонентната си структура и убеждението, също така и вярата, че желаното качество е свързано с преживяването на пълноценен живот.

Разбрани по този начин, ценностите и асоциираните с тях емоции и чувства явно се манифестират в поведението – винаги, когато фигурират в категориалните личностни схеми във функцията им на еталони за приспособяване. Те са като че ли “втъкани” в жизнената траектория на субекта и се демонстрират в поведението му чрез перманентно, съгласувано и повтарящо се проявление. Изразяват се във всяка една дейност, чиито операции допринасят, а и “изискват” от поведението да ги демонстрира (Вж. по-подробно *Hodges & Baron, 1992, pp. 263-294* специално за начините, по които ценностите се изразяват в практиката). Могат да бъдат презентирани в съзнанието – във функцията им на преживявания и рефлексии – и свързани с думи и лингвистични формулировки: обясняващи на кого са или искат да бъдат, или биха искали другите да мислят, че е така.

В реалната човешка биография обаче като че ли винаги има някакво разстояние, несъответствие, до известна степен “празно пространство”, разминаване – между манифестираните и декларираните ценности. Какви биха могли да бъдат психологическите източници на подобно несъответствие?

Разбира се, въпросът е много сложен. Тук може да липсва еднозначност на отговорите и да изобилства от разностранна вариативност. В идеалният случай личността достига до проявление на ценностите си логично, последователно действайки в “светлината” на съответно желание и съобразявайки се с ангажимента да стесни колкото се може повече “празнината” между желано и действително. От една страна обаче, дадена аспирация може (а и често трябва) да “излезе” отвъд границите на общоприетите реалности. Има значение дали “излизането” е подходящо или не. От друга страна, несъответствието може да бъде следствие от неправилно себеразбиране, от ограничена (недоразвита) способност за самопознание, от желание за конформирание с нормите на някаква група, дори от преднамерена (своенравна) самозаблуда.

Изобщо в психологически план съществуват множество типове деформации в сферата на ценностите – както в изповядването, така и в преценките за тях.

Налице е деформация, когато названото “ценности” се превърне в обособено, единично, отделено – от дадено желание, аспирация, от онова, което действително е възможно, от компетентността да се определи линията на живота. Тогава и самата оценка на поведението, причинявано от посочения порядък “ценности”, се деформира: превръща се просто в одобрение и похвала или осъждане и порицание; това е волунтаристична оценка, третираща волята без отношение към оперативните действия на нейното проявление. В тази връзка, съвременната реторика на “семейните ценности” е един добър пример.

Друг съществен аспект на деформациите са случаите, при които “декларирането на ценностите” се идентифицира с “разясняването на ценностите”. С манипулативното налагане на тенденцията за изключване на възможността за разминаване между “думи и дела”, а в специализираните среди с отстояването на тезата, че “празнината” между декларираните вербално и манифестираните реално в поведението ценности не е иманентно присъща тяхна характеристика – по същество се игнорират ценностните компоненти от порядъка на убежденията и вярванията. В резултат, “разясняването” на ценностите води към редуцирането им до “декларираните”, търсейки ги само в нечий съзнателни, обикновено идеализирани аспирации – отделени от материалните, психологическите и социалните условия за действителната им реализация. По този начин се получава вид “скриване” на “манифестираните” в дадено поведение ценности.

Настоящото критично рефлексивно по темата за ценностите обаче, не може да се абстрахира, и следователно приема двойствената екзистенция на личностните ценности. Независимо дали са прокламирани, или не, те очевидно се демонстрират в поведението чрез специфични механизми и начини, изразяват се своеобразно в практическата жизнестойност на индивида, а “втъкаността” им в неговата самоопределеност задава качеството на стандарта, формиращ жизнения му стил. И едва ли някой сериозно ще се наеме да утвърждава, че в споменатите измерения на реалния човешки живот “закономерно” се проявява съпадението между “това, което казвам и онова, което правя”. Нещо повече, ограничаването на

“разбирането” за ценностите само до “формата им на деклариране” се обвързва и с деформации по оценяването им: даваната оценка винаги ще има субективно решение за тяхната същност, решение, в чиито рамки тя е “вярна”, и никога не ще има здрави аргументи, подкрепящи някакви други ценности – освен тези в подкрепа на “заявените”.

Но доколкото ценностите като “заявени” имат някакво отделено битуване от другите си есенциални модуси (форми) и могат да са “загубили” от своя ясен, отчетлив, разграничителен характер, “артикулирането” им понякога се оказва от критично значение за функционирането на мрежата от човешки взаимоотношения. Защото, то е не просто “говорене” за ценностите, даване на вербална презентация на нещо различно, обособено – като че ли изречението, описващо примерно материалния обект, е отделено от самия материален обект. Напротив, самата природата на ценностите изисква те да бъдат назовавани. Даже само по себе си, “артикулирането” може да се приеме за най-същностният им модус – елемент на тяхното формиране, поддържане, трансформиране, степен на задълбоченост, изкрystalизиране, признаване и дефиниране. Самият акт на назоваването “прокарва” пътя на личността към възможностите за проявлението им. Естествено, в зависимост от това към кого ги отправя и с кого ги споделя, с каква степен на дълбочина ги демонстрира – ще варира и съвместимостта им с непосредствената ѝ публика (представена от обичащи или мразещи, приятели или врагове, познати или непознати и т.н.).

В друго отношение, артикулирането на ценностите представлява елемент от практикуването на личностното самоопределение и себе-актуализация – необходими на всеки един живот без самозаблуди. Назоваването помага за определянето и изкрystalизирането на аспирациите; то загатва не само за очакванията и прогнозите за бъдещата линия на живота, но и за обещанията, отнасящи се до нея – та нали точно “заявените” ценности ще бъдат въплатени в нея! Друг е въпросът, че по правило бъдещото стечение на обстоятелствата, а и самите личностни възможности често са “туширани” в актуалното поле на развитие на съответната индивидуална екзистенция. Затова, за да са правдоподобни като аспирации, демонстрираните в поведението ценности следва да включват реални желения. По този начин и “празното пространство” между декларираните и манифестираните ценности ще показва тенденция към стесняване. И още,

правдоподобността ще се усилва също в случаите, когато индивидът съзнателно и преднамерено се ангажира с действия, предлагащи възможности и условия за осъществяване на аспирациите му, независимо че в тях може да има напрежение и аспекти на самоизмама.

В крайна сметка тъкмо декларирането на ценностите ги прави способни да се издигнат както до ранга на обекти на изследване (психологическо, епистемологично, аксиологично), така и до ранга на обекти на рефлексиране, дискутиране и критично аргументиране. И ако ангажираният в подобен диалог субект открие, че споделя съответни ценности с другите, то фактът на това откритие би могъл да се превърне в основа за участие в общи действия и конструиране на взаимоползвателни отношения, изобщо в “платформа” за беден откъм ценностни конфликти съвместен живот. Значи, декларирането на ценностите създава възможност за обсъждането на ценностите; и ако някой не ги обсъжда, той просто не притежава ценността да разсъждава.

Между впрочем, точно “обсъждането”, както и част от реалността на изповядването на ценностите, по същество свързват индивидуалния човешки живот със съответната общност и нейните традиции. В този смисъл, личностните ценности се оказват почти иманентно обвързани с възможностите за олицетворяването им от страна на отделните социални институции, а и на обществото като цяло. Психологически е вероятно дадена институция да олицетворява действително някаква личностна ценност при наличието поне на няколко условия:

- когато нейното функциониране е нормално;
- когато предлага роли, чието изпълнение възплащава съответната ценност;
- когато поощрява и награждава поведение, което я манифестира;
- когато предлага действия, които я подкрепят и засилват автентичността на нейното деклариране;
- когато създава условия за по-нататъшното ѝ съществуване в живота на индивида.

В този смисъл например са в наличност елитни учебни заведения за всички степени на образованието, олицетворяващи ценностите на интелектуалната култивация; или пък различни икономически институции, във висока степен възплащаващи разнообразни егостични ценности. Правдо-

подобно е да се каже дори, че цялостното социално устройство на дадено общество може да се окаже в състояние да удовлетворява във висока степен личностните ценности на своите членове – ако създава условия, подкрепящи нормалното функциониране на съответните институции, още повече, че самата му поддръжка зависи от същите тези институции. В тези аспекти “артикулирането” на ценностите също се оказва от твърде важно значение. Защото “какво и как може да се формулира” – е функция на лингвистичните източници, популярни в съответното общество. Доминиращите и толерирани в него “концепции за благосъстоянието” до голяма степен се осмислят от индивидите точно чрез лингвистичната наличност за формулирането на ценностите. Този език не винаги с охота позволява изразяването така, че собственото “виждане за благополучие” добре да съвпадне с господстващото описание на това “що е благополучие”. Примерно в общества, в които егоистичните ценности са във висока степен олицетворени, и респективно хората се почитат и признават въз основа на техните имуществени притежания, езикът трудно разполага със средства за формулиране на подобна практика като ценност, защото “производството” на същата тази ценност не ще носи общоприетия смисъл на понятието “благополучие”.

Така или иначе, наложеното “задължение” на обществото да олицетворява по възможност във висока степен личностните ценности на своите членове, съществува. Може би, защото хората изживяват даденото им време във взаимодействия помежду си. Както вече многократно бе отбелязано, повечето от действията са интерактивни. Следователно има основание да се мисли, че желанието за установяване на базисни отношения с другите е една от най-фундаменталните личностни ценности. По типичен начин взаимоотношенията с обкръжаващите обаче биват опосредствани от социалните институции: семейство, училище, църква, политически и икономически институти, клубове, движения и т. н. – така че, неизменно индивидите влизат във взаимодействия помежду си в съответствие със социалните им роли, и то чрез отношения, регламентирани от съответните институции. В значителна степен отделният индивид не може да манифестира своя лична ценност без да участва в институции, позволяващи нейната демонстрация. Друг е въпросът, дали всяка институция поощрява или пък разрешава проявлението на “нечий” ценности. Оказва се, че шансът на

личността да “втъче” реално в живота си изповядваните от нея ценности, безмилостно зависи от наличието на институции, в които те са олицетворени.

Социални ценности. Дълго време в специализираните среди се провокира мнението, че социалните ценности нямат реално съществуване, че не могат да бъдат анализирани безпристрастно от личните ценности на изследователите им, че са чисто психологически и етически категории – и като такива се намират извън проблемния кръг на социалните науки. Необходимо е обаче да се подчертае: “Понастоящем съществува единно мнение, че ценностите са изключително значими социални факти, които могат да се изследват и анализират научно” (*Fichter, 1988, S. 174*). Разсъждавайки върху техните функции, същият автор определя есенциалните им белези приблизително по следния начин:

- имат общ характер, тоест мнозинството членове на обществото се намират в съгласие с тях и те не зависят от оценката на отделния индивид;
- възприемат се сериозно, тоест хората ги схващат във връзка със съхраняване на общото благо и като способни да удовлетворяват социални потребности за постигане на по-висок стандарт на благоденствие;
- обагрени са емоционално – за най-висшите, отделни индивиди са готови за саможертва;
- отличават се с понятийна абстрактност – затова следва да се разглеждат отделно от много други стойностни неща;
- в състояние са да водят до консенсус – да предизвикват висока степен на единомислие (*Цит. съч.*).

Аргорос ценностните критерии винаги предполагат сравняване между това, което е “по-добро” и това, което е “по-лошо”, което стои “повисоко” и което стои “по-ниско”. И естествено, не всички преценки могат да бъдат “правилни”. Налагането на определени еталони на поведение се извежда от наличните в съответното общество ценности. Не всички възприети в него образци на поведение имат еднакво значение: традициите, например, са по-задължаващи, отколкото обичайните социални привички. Неприемането на образците на чуждата култура и считането им за безсмислени, може да се дължи и на непознаване на ценностите ѝ. По същият начин, ако индивидът се окаже неспособен да се приспособи към поведенческите еталони на собственото си общество, вероятната причина за това може да бъде ограниченото познаване, или решението за неприемане на господстващите в него социални ценности.

Може би най-важният механизъм, чрез който хората интернализират и манифестират в поведението си социалните ценности се олицетворява от социалните роли. Упражнявайки съответната роля, личността приписва различна стойност на образците – в зависимост от по-голямата или по-малката им ценност за нея. Възможността за приемственост между разнообразните роли осигурява в известна степен и условия за поддържане на атрибутираните им ценности. От своя страна, обществото очаква от индивида да познава ценностите и еталоните на ролите, които има, и да е в състояние да се концентрира върху значимите – независимо че може да ги степенува по различен начин. С други думи, обществото ранжира социалните роли по ценност и предявява към личността поредица от очаквания и изисквания за желано поведение, насочено към тези ценности.

В реалното функциониране на социалните процеси (типизираните социални отношения) социалните ценности винаги са включени. Както бе споменато, най-значимите взаимоотношения в дадено общество се творят от динамиката на реализираните в тях социални роли. Тези взаимоотношения – между личности и групи – по-нататък се разгръщат, нормират и регулират от неговите ценности. Йерархичният порядък в мрежата от статусни и ролеви връзки обаче, не би могъл успешно да функционира, ако индивидите не признаваха общоприетата ценностна система. В този контекст например, връзката “родител – дете” не се схваща само от позицията на ролево отношение, а като отношение, само по себе си високо ценено. Социални процеси, реализиращи се съвместно, обикновено също са високо ценени, тъй като съответстват на очакванията за постигане на по-добър ред, хармония или социален мир.

Вероятно е мотивацията за съвместна жизнедейност, както и желанието за постигане на успехи, отстояване или завоюване на по-висок статус – също да се “подчиняват” на социалните ценности. И това е напълно естествено: щом в дадена култура съществуват определени критерии за приемане и неприемане, най-нормалното нещо е индивидите да се позовават на тях. В този аспект обаче е добросъвестно да се маркира положението, че има ситуации, при които участието в т.н. “дизюнктивни” (от латински *disiunctivus* – разделителен) социални процеси – обичайно ранжирани пониско в ценностната скала – се оправдава и поощрява чрез позоваване на други “стойностни” социални ценности. В зависимост от критерия, самата

конфликтна ситуация придобива висока стойност. При определени обстоятелства социални действия от типа на конкуренцията, надпреварата и др., обикновено с деструктивен характер – също се приемат сами по себе си за ценни, изискват се и се поощряват.

Базисна потребност на човешкото същество е непрекъснато да разширява границите на Аз-а си, жизненото си поле и наличните в него притежания. Стремещът към по-висок статус и завоюване на обществен имидж, желанието за позитивно приемане от страна на другите – са все измерения на споменатата потребност. Реалността на мрежата от социални отношения очевидно свидетелства за факта, че индивидът може (естествено, в различна степен) да ги удовлетворява, стига “адекватно да се вписва” в желаните от обществото поведенчески модели. Но от друга страна, самият характер на акта на включване в системата от социални отношения е неговият вариант за изразяване на съгласие или не с ценностите, олицетворени от тях. Следователно, получава се така, като че ли самият социален ред е “белязан” (винаги в някаква степен) от онези личностни ценности, които преимуществено са олицетворени от него, тоест, творят част от модусите на социалните ценности.

Подобно на личностните, и социалните ценности изразяват природата си чрез взаимодействието на реалните си форми (модуси) на проявление, които дотук бяха предмет на опита за обсъждане: формулиране в думи (деклариране), презентирание в човешката психика, манифестиране в действията, упражняване в практиката, “втъкваване” в живота изобщо и олицетворяване от институциите.

Социалните ценности са манифестирани в програмите, законите и механизмите за поддържане на реда в дадено общество; те се изразяват в онези практика, чиито условия генерират възможности за тяхното производство, поддържане и поощряване. Това са ценностите, превърнали се в “заявени” (декларирани) в историческото развитие на обществената традиция, наложени са от видовете институции, които са ги “отгледали” и подкрепяли, и са прокламирани в реториката на техните лидери. Базисното осмисляне на феномена “социални ценности” вероятно би могло да се подпомогне от опита за едно по-систематизирано извеждане на главните им функции. В обобщен вид, те показват следните посоки на реализиране:

- Предлагат “готов образец за оценка на социалното значение на личността и социалните групи”; съдействат на индивида да формира

по-адекватна самооценка – като установи собствения си социален статус в очите на другите.

- “Съсредоточават вниманието на индивидите върху реалните културни блага, приемани за желателни, полезни и съществени.” В субективен план личността може да има различни доминанти по отношение на желано, полезно и съществено. Поради факта обаче, че рангът се предлага от “нейното” общество, е обясним стремежът ѝ да го интернализира.

- Във всяко общество “ценностите показват идеалния начин на мислене и поведение”. Така те задават поведенчески еталони – защитавани, поощрявани или санкционирани в различна степен съобразно ценностните критерии. От своя страна личността се сдобива с образец да установи кое е “добро” и кое не.

- За хората “ценностите са пътепоказатели в избора и осъществяването на социалните им роли”. Именно ценностите от висок ранг провокират аспирации, интереси и нагласи за упражняването на определени видове от предлаганите социални роли.

- Ценностите действат възпрепятстващо върху девиантното поведение във функцията им на норми, предписващи какво се приема и какво не. Те провокират “правилно” поведение, изискват преживяване на обвързаност с наложените за желани възгледи, или подтикват към конформирание с тях. В този смисъл те са “средство за социален контрол и служат за упражняване на социален натиск”.

- В ролята им на регулатори на човешкото поведение, ценностите се явяват “механизъм за провеждане на социален консенсус” (вмъкнатите в текста цитати са по *Fichter, S. 183-184*).

Човекът обаче живее в реалност, която е негова собствена – обектите, на които откликва имат свойствата, които той им приписва. Не е тогава изненадващо, че недоразуменията (даже конфликтите) в сферата на ценностите са така обичайно явление. Най-малко поради обстоятелството, че “фактите” са твърде различни за хората, намиращи се в различни точки на ценностните скали. И при феномена “социални ценности”, както в случая с личностните, е психологически правдоподобно винаги да съществува, вече споменатото “празно пространство”, несъответствието, разминаването (в различни степени) между манифестираните реално и декларираните формално ценности на дадено общество. Между впрочем, самото им “третиране” конкретно определя и позициите в политическото пространство.

В идеалния случай социалните ценности са “втъкани” в обществото до степен, позволяваща перманентното им и последователно демонстриране, и респективно стесняваща “празнината” между модусите им на деклариране и манифестиране.

Така дискутираният въпрос е много сложен. Тук може би ще бъде уместно илюстрирането му поне с един пример.

Действително свободата, неприкосновеността на собствеността, равенството пред закона – са все социални ценности, “втъкани” във всяко общество, обявило себе си за демократично. Реалното му функциониране предпоставя наличието (поне в минимум необходима степен) на равни права на избор пред отделните индивиди. С други думи, упражняването на индивидуалната свобода се обвързва с необходимостта от социална справедливост – като отдавна лелеяна ценност на цивилизованото човечество. Може да се полемизира въпросът постижима ли е последната, или по-точно, какви са предпоставките за нейната постижимост у различните общества в рамките на Обединена Европа?

Разбира се, свободата е ценност, но и важен, може би най-важният стратифициращ фактор. Държавата на пълната свобода е утопия – защото винаги означава възможността на X да наложи своята воля над Y. В този смисъл свободата е привилегия, а неравенството е преди всичко неравенство според степента на свободата. Отдиференцирането на двете ценности, или на двата проблема – за свободата и за справедливостта – би било в ущърб на всеки от тях, но и намирането на равновесие е не лесно. В търсенето на такова равновесие, примерно, западноевропейските държави са предпоставили създаване на условия за свобода на мнозинството от хората; държави, замислени като институции, осигуряващи минимум гаранция – в случай на неблагоприятно стечение на обстоятелствата или пропадане при рисково поведение. Подобен вид държавност обаче в България (вероятно и в други страни на Източна Европа) психологически се възприема с недоверие и подозрение. Защото животът е все още под знака на случайността и несигурността, където нищо не е предварително зададено; защото има бедност. Бедността обаче, като социален проблем, означава тъкмо невъзможност да бъдеш свободен. Затова свободата не може удовлетворително да упражни функциите си на социална ценност и не е в челните редове на актуалното битийно поле на мнозинството хора; там е грижата за “насыщния”. Естествено е тогава потребителската ориентация – като

значимост на съществуването – да заеме високите етажи в йерархията на ценностната система. Това обаче води до друг поглед, друга оценка, други допускания относно мотивациите, нагласите, отношенията, изобщо до друга логика на човешкото съществуване (Виж по-подробно *Йонкова, 2001 б*).

Един от аспектите, илюстрирани с този пример, реализира идеята да постави акцент върху “специалното” значение, което има модусът на “декларирането” в областта на социалните ценности. Самият начин на формулиране води не само до разнообразие в арсенала им, но и до възможността за съперничество между тях, дори оспорване на някои – от страна на отделни индивиди и групи в обществото. Естествено е, различните слоеве и групи в него да възприемат и тълкуват по различен начин атрибутивно съществуващата “празнина” между манифестираните и декларираните ценности и, между впрочем, голяма част от модерната политическа дискусия е съсредоточена именно върху конкуриращите се в определенията варианти на оценките за размера на “празнината” или за степента на значимост на съответното разминаване.

Вече бе отстоявана правдоподобността на тезата, че е нормално да съществува близка връзка между социалните ценности, “втъкани” в дадено общество и личностните, олицетворявани от него, а следователно – между ценностите, заявени от доминиращите социални институции и личностните, превърнали се в заявени чрез обществото. Не е необходимо тази връзка да бъде формална; всъщност, тя може да бъде очевидна – ако социалното устройство я демонстрира. По този начин примерно, свободата (негативната) и приоритета на имуществените права – в качеството им на манифестиранни социални ценности на законови институции и конкретна (реална) икономика – ще благоприятстват олицетворяването на индивидуалистични, егоистични и провокиращи съперничество личностни ценности. Действително, от своя страна олицетворяването на същите персонални ценности би могло да се тълкува като “социална ценност”, силно “втъкана” в структурите на обществото. Така че в условия, при които връзката между двата типа ценности е очевидно налична, изповядваните от индивидите ценности могат да изглеждат естествени и неизбежни. С други думи, ако обществото е достатъчно еднозначно за начина, по който институциите му олицетворяват определени личностни ценности, то се създават реални условия за персонализация и на прокламираните от него ценности.

Процесът на персонализация на социалните ценности е психологически възможен, когато действията на индивидите, насочени към поддържането, усъвършенстването или трансформирането на социалния порядък, са мотивирани от тяхното желание за живот в общество, олицетворяващо във висока степен изповядваните личностни ценности. От своя страна самата стабилност на социалните структури ще зависи от степента на персонализиране на приоритетните им социални ценности. Но ако личностните аспирации се възпрепятстват от господстването на последните, трябва да се допусне логичността на факта, че процесът на персонализация ще се насочи към други социални ценности, по-способни да се ангажират в действия (най-вероятно политически), от които се очаква да “произведат” желаните социални форми. Например, ако даден индивид има претенцията да изповядва ценността “солидарност към бедните”, но не намира за това подходящо пространство в обществото си, той ще търси социална промяна, очаквайки от нея да “произведе” порядък, в който позитивната свобода (наличието на условия, предполагащи всички членове на обществото да ползват възможността за осмислен и благополучен живот според собствения си избор и не във вреда на другите) да се манифестира във висока степен. Така той ще е в състояние да персонализира споменатата социална ценност. Оказва се, че социалните ценности – без отношение на приоритетното им демонстриране, или на аспирациите към тях – могат да бъдат включени в сферата на личностните.

В някои случаи обаче, и независимо от правилото, че разпространяването от дадена култура ценности оказват интегриращо въздействие върху индивидите ѝ, те са способни да доведат до възникването на социални проблеми. В настоящия контекст, социалният проблем непретенциозно може да се дефинира като диспропорция между съдържанието на прокламираните социални ценности и реалното ниво на социално поведение. Ако хората нямаха ценности и някакво понятие за идеали, не би имало норми, по които да се съизмерват поведенческите еталони. Например, при положение че неприкосновеността на личността и собствеността не са свързани с представата за ценност, посегателствата върху тях не биха могли да бъдат санкционирани. Фактически социалните проблеми, от порядъка на криминалогично поведение, расова, религиозна и етническа дискриминация, експлоатация на детски труд, сексуални извращения и т.н., не могат да бъдат дефинирани, ако не съществуват ценностни образци (Вж. по-

подробно за социални проблеми *Nobbs, Hine & Flemming, 1975*, както и *Worsley, 1976, pp. 51-53*). В този смисъл, йерархията на социалните ценности е от изключително значение. В степента, в която дадено общество ги постига или се доближава към най-високите ѝ етажи, то има шанса да се развива по пътя на социалното благоденствие.

Но да се очаква, че несъответствието между ценностите на обществото и реалното поведение на хората може да бъде напълно преодоляно – би било израз на илюзорна оптимистична позиция. Фактът, че социализираният индивид винаги се стреми повече, отколкото има условия да постигне, означава несекваща перманентност в появата на социални проблеми. В този смисъл може да се каже, че социалните ценности също “предполагат” социалните проблеми.

Тук заслужава внимание и един друг аспект на противоречията, особено актуален при функционирането на различните социални институции. Дори дадено общество да е съзнателно интегрирано в консенсус по отношение на най-висшите си ценности, съществуват обстоятелства, при които различните ценностни системи в него встъпват в конфликт. Например очевидно разминаване между семейните и интересите на икономическата политика, между ценностите на образователната стратегия и субекта на обучение, между тези на църквата и държавата или икономиката. Но най-явно, понякога достигащи ранга дори на “ценностен конфликт”, се проявяват противоречията в плуралистичните общества, където всяка от различните групи се стреми да издигне статуса и да разшири влиянието си. Стига се до незачитане правото на по-слабите и малобройните да изповядват друга, относително по-различна система от ценности. В това отношение в демократичните общества се правят опити за осъществяване на известен компромис с помощта на регламентирани мерки. В повечето случаи обаче, социалните проблеми по причина на “сблъсък” на ценностите, остават.

Многообразието на социалните ценности не минава без последствия и за отделната личност. В съвременните общества малко хора могат да прекарат живота си в затворени, ценностно хомогенни групи. Динамиката на междугруповите контакти силно активизира контраста между различните социални ценности и съответните поведенчески модели. Освен това конфликтът между институциите с проблеми от подобен род, продължава като конфликт между различните социални роли на индивида – понякога до превръщането му в личностен конфликт. Може да се допусне, че всяка

личност, член на дадено общество, вероятно живее в една или друга степен на вътрешна борба.

Един опит за по-систематизирано в психологичен план представяне на противоречията в ценностната система би могъл да се ангажира с изброяването на няколко типични феномена, отнасящи се до варирането на несъответствията между аспирации и реализации на различни равнища.

Първият феномен касае вече нееднократно споменатото несъответствие между декларирането и манифестирането на ценностите; разминаването между намерение и резултатно действие – на равнище личност. То може да е следствие на различни предпоставки: ограниченост на способността за изразяване, липса на уместни житейски стратегии, недостатъчна задълбоченост на самопознанието, неадекватност на експектациите по отношение на другите и т.н. Индивид, който полага, че животът се състои от последователно съгласувани действия според спонтанни желания, е твърде вероятно да стигне до източници, които вместо очакваното щастие и удовлетвореност му донасят усещане за празнота, самоупреци и срам, дори деградация. Друг, пожелал в живота си да прави просто това, което “чувства че му харесва”, често се оказва объркан, смутен от собствената си неефективност – и може би прозрял провала да развие капацитета, необходим му за реализацията на значимите за него желания. Възможно е също така да съществуват условия – психологически или социални – при които някои индивиди са неспособни да развият константни първостепенни желания и респективно са неспособни да имат ценности. В подобни случаи може да се очаква висока степен на обезценяване на стойността на живота, социална индиферентност, дори доброволно насилие срещу себе си.

Вторият феномен се отнася до несъответствието между ментално и емоционално, между процесите на рационализиране и преживяване. За събитията около себе си индивидът има изградени категориални когнитивни схеми, през които пречупва атакуващите го стимули. Те са си негови собствени и – в зависимост от редица фактори – не винаги са способни адекватно да отразят обкръжението му. От друга страна – там, където е проявил отношение – той има натрупан, и продължава да трупа емоционално-чувствен опит. Възможно е двата типа опит да не се съотнасят. Например страданието, мъката, болката, могат да се преживяват и разглеждат по разнообразни начини. Индивидът “разбира”, по-скоро емпатийно твърди, че има условия за тяхното облекчаване, смекчаване, туширане, че няма

логика в толкова много страдание и животът е много “по-добър”, че очебийността в доминирането на нещастията може да се редуцира, а човешките същества да намерят повече възможности за себеосъществяване. Как – вероятно няма да знае. И когато се сблъска със суровия ход на събитията – може да се очаква “рухване” на неговите вярвания и желания, влезли в противоречие с убежденията му; респективно – “рухване” и на ценностната му система.

Ако обаче човек има собствен опит в преживяването на страданието (и то вече е отминало) – е възможно да се появят мощни импулси за по-адекватно категоризиране на порядъка реалии, които действително биха могли да се осъществят в бъдещето и да допринесат за съхраняване на равновесието. Психологически, това е процес на синхронизиране, на автентично “настройване” на разбиранията, подсилване на аналитичността в разглеждането на начините на живот и интеграцията между тях – с намерението да се избере оня, който в най-висока степен би позволил манифестирането на лелеяните ценности.

Следващият феномен е свързан с неизбежността на положението, че всеки индивид в дадено общество заема някакво място в йерархията на неговите структури. В по-ранните етапи на жизнения цикъл до голяма степен то е следствие от статуса на семейството му, в по-късните – до определена степен е в зависимост от собствения му избор. Тук дискутираното несъответствие се фиксира във факта на разнообразието от институции, всяка олицетворяваща различни “колекции” от социални ценности. Някои могат да битуват като “персонализирани” на равнище личност и съответно да се разглеждат от нея като взаимосподелени и съдействащи ѝ в реализирането на осмислен и пълноценен живот в съответствие с изповядваните личностни ценности. Други обаче е възможно да встъпват в противоречия с последните, дори да ги опровергават изцяло, провокирайки по този начин появата на конфликтни тенденции в когнициите и преживяванията на самата личност. По ирония на съдбата (просто, “стечение на обстоятелствата”, или даже в резултат на своенравен преднамерен избор), даден индивид може да прекара по-голямата част от времето на живота си ангажиран в упражняването на роли в институции, олицетворяващи диаметрално противоположни на “неговите” ценности. Следствията от подобни поведенчески модели са не лесно предсказуеми, най-малкото са нееднозначни, а по отношение на “изповядваните” ценности с висока степен на вероятност може да се очаква дифузия на определеността, породена от перманентното отхвърляне на

правдоподобността на онези, за които първоначално е била налична персонална предразположеност.

Последният феномен на несъответствието (вече споменаван с някои акценти) също се отнася до разминаването между декларираните и манифестирани ценности – само че на равнище социални институции. Действително, една от главните функции на съществуването на институциите е в качеството им на “проводници” на съответни ценности. Понякога обаче, в усилията им за поддържане на самите себе си (а дори и в името на собственото си оцеляване), те се принуждават да започнат преследването на странични, неприсъщи, чужди и външни за тях (макар и важни в друго отношение) ценности. Например, първостепенната, есенциалната ценност на университета битува в академичното, а и в масовото съзнание обичайно като “стрежеж към знание и търсене на истината”. Тя обаче може да се окаже компрометирана, или пък пълномощията ѝ да бъдат надхвърлени от друга, не по-малко значима за обществото ценност – подготовката на професионалисти, обслужващи някакъв общоприет, ситуативно доминиращ порядък от структури. Съобразяването на университетските власти с подобно положение би гарантирало вероятно едно по-нататъшно субсидиране, а чрез него и решаване на въпросите на финансирането, възстановяването и възпроизвеждането на собствения капацитет – условия, без чието наличие, който и да е университет не би могъл институционално да функционира в качеството си на “проводник” на споменатата по-горе първостепенна академична ценност. Получава се така, че институциите едновременно създават условия както за демонстрирането на определени ценности, така и за установяване на ограничения по него. Това обстоятелство всъщност “подклажда” източниците на напреженията, съществуващи не рядко между различните производства на практиката и самите институции. Правдоподобно е да се очаква, че величината на напрежението – между ценностите, осмислящи съществуването на дадена институция и ценностите, осигуряващи ѝ възможност за пълноценно функциониране – ще варира по сила както за различните социални институции, така и за различните общества. Така или иначе, то винаги ще се презентира в някаква степен – и като такова ще лежи в основата на разминаването между аспирациите и демонстрациите в сферата на институционалните ценности.

Действието на тези феномени – вероятно и на други от подобен порядък – може да се нарече “неизбежно присъствие” в измеренията

на човешката биография. Фактът на “социалното” съществуване на индивидите обрича на невъзможност усилията за нихилирането им. Повече или по-малко явно, маскирано, остро или сурово, те влияят върху единството между съзнание, подсъзнание и съвест в психичната реалност на човека. Те причиняват опитите за отстояване на собствено “жизнено пространство”, борбата за удовлетворяване или поне за приемливо толерантно равновесие в сакралната област на изповядваните ценности. Причиняват обаче и липсата на равновесие в живота, на усещането за неговия смисъл и благоденственост. Само че – до степен, до която личността предложи; точно – до степен, до която личността позволи.

Действително различieto в сферата на ценностите, изповядвани от хората в дадено общество и от институциите в това общество, е съществено явление в структурата на социалната действителност. Всъщност то поддържа както идеята, така и реалната възможност за функциониране на човешката свобода. Без разнообразието, различieto, но и напрежението сред ценностите съществува вероятността индивидите да се “консервират” в разбирането, че тези, които перманентно и текущо носят, са единствено възможните – резултат, който сериозно би подкопал обсега на действие на човешките аспирации, и изобщо интенциите за човешко развитие.

Но е факт и обстоятелството, че в днешното “модерно” време – с безпрецедентно нарастналата представа за компетентност на Аз-а – разминаването между желанието и резултата от съответното действие, е особено фрустриращо; от него произтичат ограниченията в персоналната свобода и със сигурност то е един от изворите на “горчилката” в живота. С цел “намаляване на напрежението” индивидите прилагат различни стратегии: един опитва волята да промени формата и съдържанието на собствената си екзистенция, друг – социалните условия на протичането ѝ, трети – и двете.

Пътища за постигане на равновесието. За възприемането и постоянстването в следването на съответен механизъм, чиято цел е да създаде задоволително единство в комплекса им от ценности, хората имат разнообразни причини. Схващането, че те се “спират” на определен механизъм като следствие от някакъв обособен, изолиран от другите процес на рефлексирание, или пък в резултат на обмислено “претегляне” на основанията “за” и “против” него, е твърде съмнително. Психологически по-правдоподобно е да се допусне, че по този въпрос личността прави избори, из-

хождайки от преценката си за качествата и способностите на обектите във функциите им, примерно от порядъка на: образователни предмети и субекти, култивиране на приятелски взаимоотношения, достигане на умения, преследване на кариера, локализация на местожiveенето, обвързаност със семейството и т.н. – вероятно подобно на начина, по който избира между безбройните въпроси на потреблението и притежанията си. С други думи, избори, станали възможни, акцентувани, или наложени от природно зададени, семейни, социализиращи, икономически, политически и религиозни предпоставки. Може да се очаква, че от подобна мултипликация и комплексност на изборите ще изплуват контурите, очертаващи “профила” на конкретния механизъм на възприемане и поддържане на ценностите, които в значителна степен формират личностната идентичност. Следователно причините за избора на определени пътища за постигане на равновесието не са а priori дадени; те са резултат от опита на индивида да сътвори, или по-скоро да “разпознае” единството в комплекса от ценности, демонстрирани в разнообразните му избори. Обвързал се с тях, той ще очаква да има живот – в нарастваща степен въплъщаващ “неговия” комплекс от ценности.

Същият този комплекс, сам по себе си, е подчинен на оценяване в светлината на множество критерии, някои от които индивидът може да превърне в “изрични” – когато се опитва да формулира основанията си за възприемането на съответен механизъм. Те играят ролята на изходен пункт в обяснителните му схеми за живота, а техните индикации позволяват фиксирането им поне в няколко варианта:

- критерият “възможност” – предоставената от действително доминиращите материални и социални условия реалност за последователно и съгласувано функциониране на съответен комплекс от ценности;

- критерият “човешка природа” – спецификата на схващането за човешката същност, предопределяща разумното осмисляне на претенцията, че придържането към съответен ценностен комплекс предпоставя живот, който “си заслужава”;

- критерият “последователност” – формалният и неформалният начин на формиране на съответен комплекс от ценности, чието равнище на единство се детерминира от равнището на кохерентност между конюнктивните и дезюнктивните тенденции в действието на социализиращите фактори;

- критерият “континуитет” – степента на съгласувано функциониране между “наследените”, “очевидните”, “избраните” и “наложените” на индивида по различни канали ценности;

- критерият “универсалност” – степента на съвместимост между персонализираните от индивида социални и олицетворените от обществото личностни ценности, конституиращи съответен комплекс.

Някои аспекти в развитието на социалните процеси днес, а и достиженията на съвременната психологическа наука (естествено в ограничението на познаването им от пишещият тия редове; ср. *Йонкова, 2001 а*), дават основание за изказването на тезата, че повечето хора се ръководят от някои, или от всички, или от други, подобни на формулираните по-горе критерии в целеполагането си за осмислен живот; резултатът от съображенията им по тези критерии детерминира и причините за избор на определена поведенческа стратегия в желанието за постигане на равновесие в изповядваният комплекс от ценности. Какви биха могли да бъдат вариантите на конкретните пътища за постигане на равновесието? Предстоящият текст (съвсем без претенция за изчерпателност) ще се ангажира с шририрането на няколко възможни отговора по този твърде сложен въпрос.

Може би най-функционален е механизмът на **приспособяването**. Психологически процесът се разгръща, за да “обслужи” нагаждането (адаптирането) на целеполагането към действителните измерения на нещата. В резултат на оценките си по горепосочените критерии, индивидът възприема една реалистична позиция във връзка с възможностите за “остойностяване” на живота си; убеждава се, че е нелепо да очаква някакви фундаментални промени във функционирането на приоритетните институции, които ще “формират” контурите на неговото непосредствено бъдеще, и че едва ли има възможности за реализация извън рамкираните от тях полета. Респективно на подобна нагласа, той избира – вземайки под внимание собствения си интелектуален и емоционално-чувствен капацитет, семейство, образование и интереси, както и преценките си за функционалната жизнеспособност на възможностите, които биха могли да му предоставят наличните институции – да се включи в някои от тях по начина, по който животът му би протекъл с най-малко напрежение и най-голяма автентичност на неговата идентичност. С други думи, индивидът щедро нагажда първостепенните си желания и цели към “реализуемото за себе си” в конкретна социална действителност. Така той полага основите на една екзистенция, позволяваща във висока степен персонализиране на същите

онези ценности, които преимуществено олицетворява собственото му общество. А това е и неговият път към равновесието.

Съществуват разнообразни начини на живот, които се концентрират към линията на приспособителното поведение. Те отразяват спецификата на институционалните представителства, класовите и стратификационните разслоения, даже съществуването на различни “отцепнически ниши” в съответното общество. Приспособяването към тях се извършва в голяма степен съзнателно от индивида – фактът, че те институционално олицетворяват приемливи за него ценности *de facto* се превръща в причина за изповядването им. Нещо повече, нормално би било въпросът за тяхната легитимност изобщо да не възниква, а ако случайно възникне – официалната социална прокламация на ценностите (идеологията) е в готовност бързо да предостави отговори, по правило в перфектна и непреодолима форма.

При това положение, у личността рядко се поражда потребността от критична рефлексия, насочена към доминиращата практика на социалните структури; ако изобщо се породи, тя по-скоро би могла да накара някого да стане “наясно” с не-ценностите, олицетворявани от не-неговите институции. Следователно механизмът на приспособяването дава възможност на повечето хора да преживяват “осмислеността” на живота си, при това подсилена от институционалната прокламация, че “втъканите” в него ценности нямат друга алтернатива. Колкото по-стабилни и развити са социалните структури, толкова в по-висока степен създават пространство за повече членове на обществото да реализират адаптиран начин на живот, удовлетворявайки свои “реалистично” ограничени желания (ценности). Самата стабилност на структурите отразява факта, че в техните измерения са удовлетворени действителните ценности на мнозинството, поради което може да е налице следствието, че точно тези ценности трябва да се разглеждат в качеството им на фундаментални и универсални за човешката природа (Вж. по-подробно защитаването на подобна теза у *Schwartz, 1993, pp. 314–343*). Затова приоритетните, най-вече икономически и политически институции, във всяко нормално функциониращо общество поддържат и усилят по разнообразни начини пътищата за приспособяване на повечето от индивидите – привилегировайки онези, които ги възприемат.

Друг, също широко разпространен механизъм за постигане на равновесие, е **примирението** (със “съдбата”). Психологически то се олицетворява от нагласата за “неизбежност” на социалния и личностния статус в траекторията на даден живот. Индивидът се ръководи от убеждението, че

аспирацииите са напразни, а желанията – безрезултатни, че там, където има промяна, то тя се извършва без отношение към волевите му действия. Постепенно той снижава претенциите си, редуцирайки ги обичайно до “оцеляването”, или пък до намерението да превърне живота си просто в “поносим”. В подобна картина на жизнен стил се отразяват феномените на фатализма, недостатъчната осъзнатост на човешката себестойност, своеобразната форма на “интернализираното потисничество”, може би – ограничената интелигентност и високата степен на nihilизъм. Тъй като механизмът на покорството, на примирението, на отстъплението, по правило не се интерпретира като провокиран от недостатъци във функционирането на социалните структури, то идеологията на което и да е общество лесно би обяснила приемането му в термините на “личностните недостатъци”. При това, самият факт на “незнанието”, на “незабеляването” от страна на индивидите на наложените от същите тези структури ограничения, сам по себе си подхранва убедеността им, че каквото е налично за някои – е налично за всички. Примирявайки се, те лесно стават податливи на пътя към отстъплението, възприемайки го без алтернатива като начин за постигане на собственото си равновесие.

Механизмът обаче допуска вариативност на поведенческите стилове. Психологически е възможно пораждането на безпричинно, неоснователно насилие (към себе си или другите), дълбоко въвличане в религиозни практики, трансформиращи индивидуалните аспирации отвъд измеренията на реалността, трудно поносима зависимост от алкохол и наркотични вещества, както и безброй поведенчески актове, следващи “пошлата мелодия на живота” (Томас Ман), скучното еднообразие на всекидневното оцеляване. Дори и да създават условия за някакво равновесие, подобни феномени рисуват твърде печална картина за възможностите на човешката екзистенция. Наложително е обществата, в които ги има, да намерят сили да признаят забележителната способност на човека да открива или да създава “нишата”, където – с минимум позволение и въпреки всичко – той може да има живот, “остойностен” от друг тип ценностни комплекси.

За потвърждение на изказаното твърдение може да се визира действието на един друг механизъм, прилаган от индивиди или групи в обществото в диренето на пътища за постигане на равновесие. Той се олицетворява от идеята, че въпреки непроменливостта на материалните и социалните условия за даден отрязък от време, е възможно **разширяване на “границите на свободата”**, на актуалното поле за човешко действие, или на т.нар.

маргиналии. Изхожда се от убеждението, че фундаменталните социални структури няма да претърпят трансформации в непосредственото бъдеще, продължавайки по този начин да рамкират “жизнеспособност” на едни и същи условия. В техните рамки обаче се разкриват начини за отрицание на някои от олицетворяваните ценности, считани за “незаслужаващи” човешките аспирации. Например, индивидуално или в групов консенсус, се отхвърлят приоритетните за редица съвременни общества ценности от комплекса на потребителските, консуматорските, имуществените – като дегенеративни версии на претенциите за свобода и благоденствие.

В психологически план функцията на подобен механизъм се изразява във формирането на заряд, импулс, тласък, мотивация за създаването на пространство “отвъд маргиналиите”, позволяващо демонстрирането във висока степен на “по-стойности”, “по-струващи и заслужаващи си” ценности – и респективно живот в съответствие с тях. Възприемането на механизма в качеството му на път за постигане на равновесие, също показва вариативност на поведенческите стратегии. Поне две от тях, ползващи се с относително широко разпространение, позволяват очевидно разпознаване.

Първата е свързана с индивидуалната интелигентност и креативност на личността. Тя се ръководи от нагласата, че вътре, в самите привилегирвани социални структури, са налице възможности за конституирането на ценности, породени от нейната творческа себеактуализация – в изкуството, музиката, техниката, науката и т.н. Разчитайки не само на таланта, но и на търпението, волята, “здравата” работа върху способностите си, тя съумява да формира умения, позволяващи ѝ да сътвори нещо “ново” – обект (предмет) на ценност – което да се признае като такова в собствената ѝ култура, даже извън нея; “ново”, отразяващо нейната сакралност. Поради факта на признаването му от другите обаче – и разширяващо сферата на ценностите, олицетворявани от социалния свят. При това няма основания действията в подобна посока да се квалифицират като “самотно занимание”. Така или иначе, те включват участието на редица институционализирани практики, значи – са споделени и взаимни.

Втората ясно разпознаваща се поведенческа стратегия, насочена към търсене на алтернативни легитимни пътища за постигане на равновесие, се изразява в създаването на общности или групи от хора с обединени интереси. Те се сдружават около демонстрирането на ценности, встъпващи в някакво противоречие с доминиращо прокламираните; участват в институции и движения заради почитането на алтернативни традиции – рели-

гиозни, социокултурни, етнически; феминистките и движенията за граждански права и свободи са популярен пример в това отношение. Независимо от техния специфичен ресор на действие, ролята им на значими фактори в социалното конструиране на реалността набира все повече сила. Тя е насочена приоритетно към създаването на нови пространства (евентуално и нови структури) в правителствените, икономическите, образователните и други институции. Социално обслужвайки интересите на маргинализираните в някаква степен членове на обществото, тези групи им разкриват начини да бъдат по-малко зависими от условията в желанието си да изповядват по-различни ценности.

Под форма на обобщение може да се каже, че във всички варианти на дискутираните до тук пътища за постигане на равновесие – в случаите на дисонанс в сферата на ценностите – бе поставен силен акцент върху способността на личността за преустройство на жизнената стратегия. Тази способност бе разкрита както по линията на психологически възможните трансформации на самоопределението, така и по линията на изградените умения за адаптация в полето на наличните институционални структури, наложили условията си за “остойностяване” на човешкия живот.

Но освен по тези пътища, обществата и хората в тях вървят и по други. Там и акцентът е друг – пада върху стремежите за осъществяване на фундаментални социални промени, в името на лелеяното цивилизовано бъдеще. Авторовото намерение за осветляването им тук обаче – поради ограничеността на дадените параметри – засега ще остане нереализирано.

Действително, необятната и необозрима тема “ценности” като че ли не предполага никакъв “достатъчен завършек” на рефлексии по нея – нито днес, едва ли и утре. Обсъждането ѝ не може да бъде ограничено само до създаването на дефиниции и обяснения, до установяването на импулсите, причиняващи “смисъл” на живота в светлината на “наложеното” от актуалните реалности. Не че това е не-важно. Но така също е много важно всяко обсъждане на феномена “ценности” да разкрива ориентири, да сочи посоките за безконфликтно осъществяване в много измерения на все още безброй нереализирани възможности. А това вече, ще е пътека и към единение на човечеството – стъпило поне върху един минимум на съгласие в социалната съвест.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Йонкова, Кр.** Личност и социални ценности. – В: Педагогически алманах. В. Търново, 1997, № 1–2.
2. **Йонкова, Кр.** Психологическата модерност в областта на подходите към човешкото поведение. В сб. ЮНС “120 години морско училище”, Варна, 2001а (под печат).
3. **Йонкова, Кр.** Трансформация на ценностните ориентации в процеса на социална стратификация на обществото. – В: сп. Философия и европейски ценности. С., 2001б.
4. **Ортега-и-Гасет, Х.** Въведение към една теория за ценностите. – В: Есета. Том I. С., 1993.
5. **Fichter, J.** Grundbegriffe der Soziologie. Wien, 1988.
6. **Hodges, B. T. & Baron, R. M.** Values as Constraints on Affordances: Perceiving and Acting Properly. Journal for the Theory of Social Behaviour, № 22, 1992.
7. **Nerlich, G.** Values and Valuing: Speculations on the Ethical Life of Person. Oxford, Clarendon Press, 1989.
8. **Nobbs, J., Hine, B. & Flemming, M.** Sociology. London, Macmillan Education, 1975.
9. **Schwartz, B.** Why Altruism is Impossible ... and ubiquitous. Social Service Review, № 67, 1993.
10. **Taylor, C.** The Ethics of Authenticity. Cambridge, University Press, 1992.
11. **Taylor, C.** Understanding in the Geisteswissenschaften. In: Holtzmann, S. H. & Leich, C. M. (Eds.), Wittgenstein: To Follow a Rule. Cambridge, University Press, 1981.
12. **Worsley, P.** Introducing Sociology. Aylesburg, Penguin Education, 1976.